

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

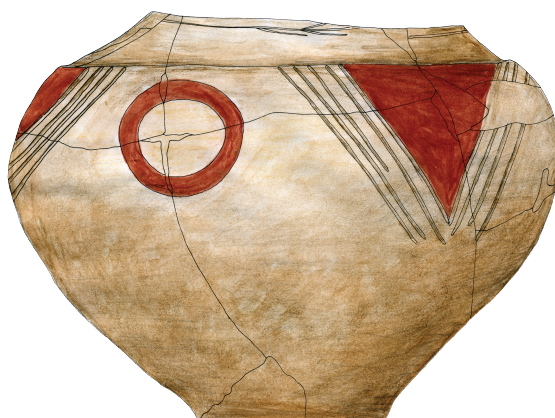

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LVII

2004 – 2005

WARSZAWA 2005 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LVII

Redaguje zespół / Editorial staff:

mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska,
mgr Radosław J. Prochowicz, mgr Andrzej Tomaszewski, doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka, Marta Stasiak-Cyran
Anna Mistewicz & Jacek Andrzejowski (podpisy / captions)

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: malowana waza gliniana
z Chojna-Golejewka, pow. Rawicz (rys. L. Kobylińska)

Cover picture: painted. clay vase
from Chojno-Golejewko, distr. Rawicz (L. Kobylińska del.)

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2005

© Autorzy, 2005

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury. Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 831 32 21–25/110 lub pod adresem internetowym wydawnictwapma@pma.pl.

Cennik wydawnictw, wykaz publikacji i pełen spis zawartości czasopism PMA: pma@pma.pl/wydawnictwa.

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25/141,152; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LVII

SPIS TREŚCI

Contents

Rozprawy

- Barbara Bargiel, Jerzy Libera, Zespoły grobowe z krzemiennymi płoszczami w Małopolsce i na Wołyniu 3
Grave assemblages with flint projectile points in the Little Poland and Volhynia

Miscellanea

- Anna Drzewicz, Topór kamienny kultury ceramiki sznurowej z Czubina, pow. pruszkowski 29
A Corded Ware Pottery culture stone axe from Czubin, distr. Pruszków

- Anna Drzewicz, Technika produkcji młotków rogowych z osiedla obronnego kultury łużyckiej w Biskupinie 33
Antler hammers from the fortified settlement of the Lusatian culture at Biskupin – technology of production

- Grażyna Orlińska, Naczynie kultury łużyckiej z Pyszkowa, pow. sieradzki 41
A Lusatian culture footed beaker from Pyszków, distr. Sieradz

- Aleksandra Żórawska, Klamra hakowa z Kargoszyna, pow. ciechanowski. 47
Uwagi o chronologii i genezie ażurowych klamer z T-kształtnym zakończeniem w północno-wschodniej Polsce i na terenach bałtyjskich
The belt clasp from Kargoszyn, distr. Ciechanów.
The dating and origins of open-work belt-clasps with T-shaped endings from north-eastern Poland and the Balt lands

- Jacek Andrzejowski, Wczesna *Kragenfibel* z Obór i problem jej pochodzenia 57
Early *Kragenfibel* from Obory and the question of its provenance

- Katarzyna Czarnecka, Nieznane materiały z cmentarzyska kultury przeworskiej 67
w Wólce Domaniowskiej, w pow. radomskim
Unpublished finds from a cemetery of the Przeworsk culture at Wólka Domaniowska, distr. Radom

- Radosław Prochowicz, Znaleźisko dziobowatego okucia końca pasa z Przeradowa, pow. makowski 73
A beak-shaped strap end from Przeradowo, distr. Maków Maz.

- Dorota Popławska, Archeomuzykologia polska o aerofonach fletowych 81
Polish archaeomusicology on flute o aerophones

Materiały

- Bartłomiej Karch, Naczynia z IV okresu epoki brązu z Nowego Zatomia, pow. międzychodzki 89
Bronze Age pottery (BA IV) from Nowego Zatom, distr. Międzychód

- Anna Drzewicz, Materiały z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Chojnie-Golejewku, pow. rawicki, z kolekcji 93
Aleksandra Guttmana
Material from a Lusatian culture cemetery at Chojno-Golejewko, distr. Rawicz, from the Aleksander Guttman collection

Anna Drzewicz, Ozdoby brązowe z Kruchowa, pow. gnieźnieński Bronze ornaments from Kruchowo, distr. Gniezno	101
Aleksandra Żórawska, Wielokulturowe cmentarzysko w Starym Targu w świetle dotychczasowych publikacji, archiwaliów i ocalałych materiałów The multicultural cemetery at Stary Targ in the light of literature, archival records and survived finds	111
Zbigniew Nowakowski, Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Bielawy-Łuby, pow. łowicki, stan. 2 A Cemetery of the Przeworsk Culture at Bielawy-Łuby, distr. Łowicz, site 2	177
Anna Mistewicz, Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich na stan. 29 w Dąbku, pow. mławski Early Roman Period cemetery of the Przeworsk culture at Dąbek, site 29, distr. Mława	197
A n e k s : Łukasz Maurycy Stanaszek, Analiza antropologiczna materiału kostnego z Dąbka, pow. mławski, stan. 29 Anthropological assessment of bone remains from Dąbek, site 29, distr. Mława	235
Teresa Liana Osada z młodszego okresu rzymskiego w Łęgonicach, pow. grójecki A Late Roman Period settlement of the Przeworsk culture at Łęgonice, distr. Grójec	241
K r o n i k a	297
Wykaz skrótów	299

OD REDAKCJI

W niniejszym tomie „Wiadomości Archeologicznych” zamieszczamy pracę zmarłej w 1998 roku dr Teresy Liany pt. *Osada z młodszego okresu rzymskiego w Łęgonicach, pow. grójecki*, przygotowaną i zredagowaną przez prof. dr hab. Teresę Dąbrowską na podstawie materiałów pozostawionych przez Autorkę. Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” wyraża tą drogą podziękowania Pani prof. dr hab. Teresie Dąbrowskiej za wielki wkład pracy w przygotowanie do publikacji tego ważnego stanowiska kultury przeworskiej.

Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” informuje, że w pracy Caroline Earwood *Wooden artefacts from the medieval town of Dawidgródek, Belarus* opublikowanej w tomie LVI zostało wykorzystanych szereg rysunków autorstwa Pani Wiesławy Gawrysiak-Leszczyńskiej. Redakcja przeprasza Autorkę za omyłkowe opuszczenie Jej nazwiska w podpisach pod następującymi rycinami: fig. 6 nr 72.7, 10 nr 65, 66:1, 79.3, fig. 11 (z wyjątkiem nr. 16.2), fig. 13 nr 81:3, fig. 16 (z wyjątkiem nr. 17.7), fig. 19, fig. 22, nr 79.11, 81.7, 81.14, 81.21, fig. 23, fig. 27 nr 79.14, 81.19.

Począwszy od bieżącego tomu w „Wiadomości Archeologicznych” Redakcja wprowadziła transliterację tekstów pisanych grażdanką (cyrylicą) zgodną z zasadami opisanymi w Polskiej Normie PN-ISO 9:2000 (*Informacja i dokumentacja — transliteracja znaków cyrylickich na znaki łacińskie — Języki słowiańskie i niesłowiańskie*).

Dr Wojciech Brzeziński
Redaktor Naczelny

JACEK ANDRZEJOWSKI

WCZESNA KRAGENFIBEL Z OBÓR I PROBLEM JEJ POCHODZENIA

EARLY KRAGENFIBEL FROM OBORY AND THE QUESTION OF ITS PROVENANCE

W roku 2002 do zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie przekazany został zespół zabytków znajdujących na przełomie ubiegłego i obecnego tysiąclecia na powierzchni pola ornego w miejscowości Obory w powiecie piaseczyńskim¹. W skład tego zespołu wchodzi ponad 20 przedmiotów ze stopów miedzi, datowanych w większości na fazy B₁–B₂/C₁, oraz duża żelazna sprzączka z pogrubioną ramą z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów; część przedmiotów jest nadtopiona lub nosi ślady ognia. Zabytki znajdowano w dużym rozrzucie na obszarze około 1 ha, choć większość z nich skupiać się miała na powierzchni mniejszej niż 0,5 ha. W wyniku kilkukrotnych penetracji powierzchniowych² na stanowisku odkryto bardzo nieliczne, rozproszone ułamki silnie zniszczonej ceramiki, jednak niemal wyłącznie późnośredniowiecznej i nowożytnej. Wszystko to nie pozwala dotychczas ani na określenie charakteru stanowiska, ani jego zasięgu.

Wśród znalezisk z Obór znajduje się też bardzo ciekawa zapinka (Ryc. 1:1). Fibula wykonana jest ze stopu miedzi³ o składzie odpowiadającym tombakowi⁴. Nie nosi ona śladów ognia, ma odłamaną część nóżki i pochewki oraz szpilę; zachowana długość zapinki wynosi 5,5 cm. Krótka, sześciostojowa sprężynka z górną cięciwą przytrzymywaną haczykiem (obecnie uszkodzonym) jest przykryta wąską i cienką płytką oporową. Kabłąk jest dość silnie wysklepiony i nieznacznie poszerza się trójkątnie w stronę kolistego, dyskowatego grzebyka. Masywna nóżka zwęża się lekko w stronę pochewki, pierwotnie ażurowej – stopień zniszczenia pochewki uniemożliwia odtworzenie wzoru wycięć, jednak długi (6 mm), nieuszkodzony odcinek wewnętrznej strony nóżki pozwala sądzić, że były one, zapewne, stosunkowo duże i miały kształt prostokątny. Kabłąk i nóżka zdobione są na grzbiecie i wzdłuż krawędzi delikatnie rytymi liniami.

Fibula z Obór jest bardzo podobna do, niestety też uszkodzonej, zapinki znalezionej na przeworskim cmentarzysku w Konopnicy⁵ (Ryc. 1:2) nad środkową Wartą. Ma ona zapewne czterostojową sprężynkę a ułamana, ażurowa pochewka zaopatrzona była pierwotnie w dwa lub trzy prostokątne (?) wycięcia; jej zachowana długość wynosi ok. 7,2 cm. Kolejny, morfologicznie niemal identyczny egzemplarz odkryto w miejscowości Nitriansky Hrádok⁶ (Ryc. 1:3a.b) w południowo-zachodniej Słowacji. Ten okaz, zachowany w całości (długość 6,6 cm), ma częściowo zniszczoną sprężynkę z sześcioma lub, co mniej prawdopodobne, czterema zwojami, nóżkę o prosto ściętym zakończeniu i ażurową pochewkę z trzema wycięciami ze schodkowymi poprzeczkami. Dwie dalsze, zbliżone do nich zapinki pochodzą z przeworskiej nekro-

¹ Obory, gm. Konstancin-Jeziorna, pow. piaseczyński, woj. mazowieckie, stan. 11. Zabytki przekazane przez Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (pismo 327/2002). Zbiory PMA, nr inw. IV/10366.

² Początkowo (jesień 2001 roku) Waldemar Talarek z Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków Województwa Mazowieckiego, później Jacek Andrzejowski i Radosław J. Prochowicz z Działu Epoki Żelaza Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

³ Al <0,020% ±(0,0)% , Si 0,550% ±0,019% , P >1,096% ±0,010% , S 0,00330% ±0,00014% , Ti <0,0031% ±(0,00098)% , V <0,0032% ±(0,00083)% , Cr 0,0069% ±(0,0)% , Mn <0,0051% ±(0,0)% , Fe 3,1% ±0,010% , Co <0,004% ±(0,0)% , Ni <0,0068 ±(0,0)% , Cu >84,97% ±0,11% , Zn 5,209% ±0,017% , As <0,0073% ±(0,0)% , Nb 0,0066% ±0,0019% , Mb <0,00010% ±(0,0)% , Ag 0,5759% ±0,0050% , Cd <0,0027% ±(0,0)% , Sn 2,081% ±0,009% , Sb 0,0288% ±0,0012% , W <0,019% ±(0,0)% , Au <0,00001% ±(0,0)% , Pb 1,220% ±0,008% . Analizę składu chemicznego wykonał dr Marcin Biborski z Pracowni Archeometalurgii i Konserwacji Zabytków Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, któremu serdecznie w tym miejscu dziękuję.

⁴ Jedna z odmian tzw. czerwonego mosiądzu (F. Łopieński, *Okruchy brązu*, Warszawa 1982, s. 14).

⁵ Konopnica, gm. *loco*, pow. wieluński, woj. łódzkie, grób 93: B. Abramek 1977, s. 145, ryc. 9i; 1988, s. 64, tabl. XV:1.

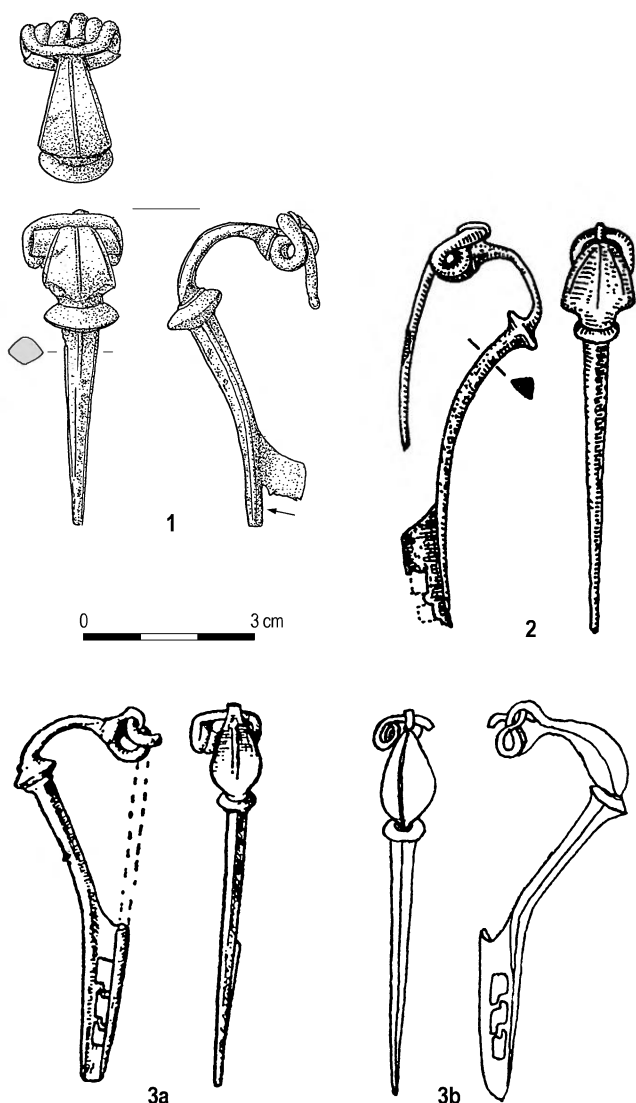
⁶ Nitriansky Hrádok, okr. Šurany, stan. „Zámeček”: A. Točík 1959, s. 847–848, ryc. 323:6, 326:3 (bez skali); M. Lamiova–Schmiedlová 1961, s. 11, 33, tabl. XXIII:1.

poli w Siemianicach⁷ (Ryc. 2:2a.b), w górnym biegu Warty, oraz z cmentarzyska w Tišicach⁸ (Ryc. 2:1) w Kotlinie Czeskiej. Obie są wyraźnie większe (pierwsza mierzy 10,5 cm, druga 10,4 cm), mają ośmiozwojowe sprężynki, nieco węższe główki, profilowane haczyki i długie nóżki z rozbudowanym ażurem, zwieńczone małymi kulistymi guzkami. Pochewka zapinki z Siemianic zaopatrzona jest w pięć wycięć z blankowymi poprzeczkami i pojedynczy kolisty otworek, zapinka z Tišic miała zapewne jeszcze bogatszy ażur – stopień zniszczenia nie pozwala obecnie na pewną rekonstrukcję wzoru, można jednak sądzić, że składał się z kombinacji kolistych otworków i większych wycięć z poprzeczkami schodkowymi (lub blankowymi?). Płytką oporową zapinki z Tišic jest, w przeciwieństwie do siemianickiej, profilowana.

Fibula z Siemianic należy do inwentarza znanego zespołu grobowego z brązowym dzbanem typu Eggers

122 (odmiany *Ornavasso-Kærumbaard*) i ceramiką, którą należy odnosić do schyłku okresu przedrzymskiego. Wnikliwie przeanalizowała ten zespół Teresa Dąbrowska, skłaniając się ostatecznie do datowania go na młodsze stadium fazy A₃, tj. na koniec 2. połowy I wieku przed Chr., lub najpóźniej na przełom er⁹. Grób z Tišic z „klasyczną” zapinką typu Almgren 18a¹⁰ jest jednym z przewodnich zespołów fazy A okresu rzymskiego w Czechach, tj. horyzontu pucharów typu Plaňany, datowanego na lata 35/25–10/5 przed Chr.¹¹ Fibuli z Konopnicy towarzyszyła niecharakterystyczna lokalna ceramika, którą można umieszczać zarówno we wczesnej fazie okresu rzymskiego, jak i w późnej fazie młodszego okresu przedrzymskiego¹², zaś zapinkę z Nitrianskiego Hrádku znaleziono z razem z malowaną ceramiką celtycką i ceramiką dacką – w obu wypadkach nie daje to podstaw do dokładniejszego datowania tych zespołów¹³.

Opisane zapinki nastrożają pewnych trudności już na etapie klasyfikacji. Nie ulega wątpliwości, że na terenach germańskich są one elementem obcym (Ryc. 3) – mała liczba tych zapinek, a jednocześnie wyraźne podobieństwo poszczególnych egzemplarzy i „skończona” postać stylistyczna wskazują, że są importami, nie zaś miejscowymi naśladownictwami, opartymi na obcych wzorach. Ogólne cechy morfologiczne tych fibul odpowiadają grupie najmłodszych późnolateńskich zapinek o łukowato wygiętym kabłąku, tzw. *geschweifte Fibeln*¹⁴, zaś szczególnie i dominujący element plastyczny – trójkątne rozszerzające się kabłąki z wyraźnym przewężeniem przy guzku – stanowi czytelne nawiązanie do stylistyki galijskich zapinek z krezą (*Kragenfibeln*)¹⁵, odpowiadających typowi Almgren 239¹⁶. W wypadku opisanych

Ryc. 1. Wczesne *Kragenfibeln* z *Barbaricum*. 1 – Obory, pow. Piaseczno (rys. A. Potoczny); 2 – Konopnica, pow. Wieluń, grób 93 (wg B. Abramka 1988); 3 – Nitriansky Hrádok, okr. Šurany (3a – wg A. Točika 1959; 3b – wg M. Lamiovej-Schmiedlovej 1961)
Fig. 1. Early *Kragenfibeln* from *Barbaricum*. 1 – Obory, distr. Piaseczno (A. Potoczny del.); 2 – Konopnica, distr. Wieluń, grave 93 (after B. Abramek 1988); 3 – Nitriansky Hrádok, distr. Šurany (3a – after A. Točík 1959; 3b – after M. Lamiova-Schmiedlová 1961)

⁷ Siemianice, gm. Łęka Opatowska, pow. kępiński, woj. wielkopolskie, grób VIII: B. Erzepki, J. Kostrzewski 1914, s. 2, tabl. LXII:26; J. Szembekówna 1902, s. 61, ryc. 47. Pani mgr. Alicji Gałęzowskiej z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu serdecznie dziękuję za udostępnienie nowego, specjalnie wykonanego rysunku tej fibuli.

⁸ Tišice, okr. Mělník, grób 76: K. Motyková-Šneidrová 1963a, s. 376, ryc. 26:1, 41:2.

⁹ T. Dąbrowska 1988, s. 60–61, 126–127.

¹⁰ P. Glüsing (1972, s. 6–11) wyróżnił dwie odmiany typu Almgren 18 – z górną cięciwą bez haczyka (18a) i z górną cięciwą przytrzymywaną haczykiem (18b).

¹¹ Ostatnio E. Droberjar (1997, s. 278, ryc. 2:1; 1999, s. 2, tabl. IV:3), który przesuwając wstecz przyjmowaną wcześniej metrykę tego zespołu (por. K. Motyková-Šneidrová 1963a, ryc. 48; 1963b, aneks 3 nr 21; 1965, tabl. 40:33; J. Lichardus 1984, s. 16–18, ryc. 3:3.4; J. Waldhauser 1992, ryc. 5 – za Lichardusem).

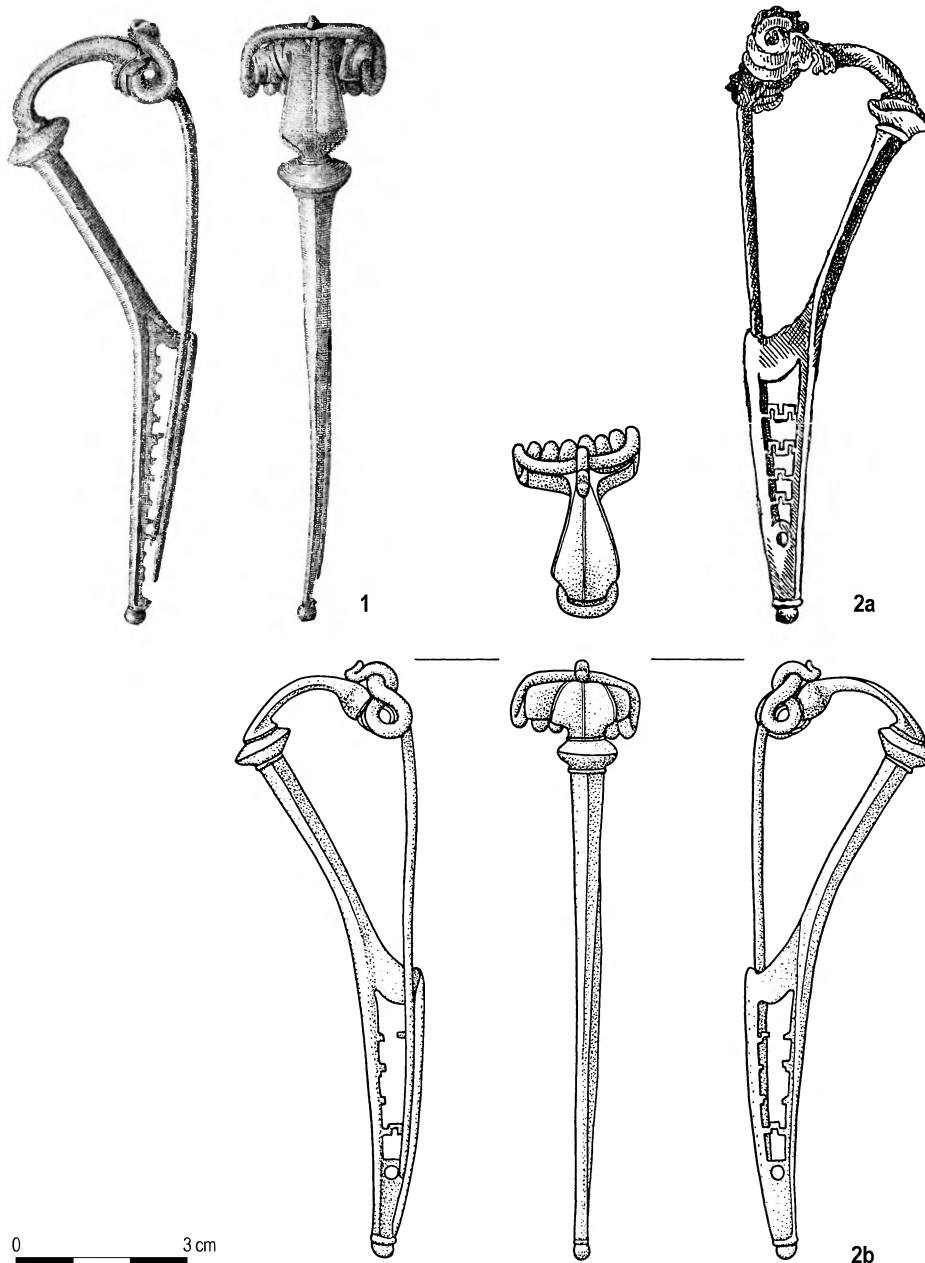
¹² Por. B. Abramek 1988, tabl. XV:2–8. Autor publikacji datuje zespół na początek fazy B_I (B. Abramek 1977, s. 145).

¹³ J. Tejral (1998, s. 388) datuje ją na okres odpowiadający fazie B_{II} okresu rzymskiego w Czechach.

¹⁴ J. Kostrzewski 1923, s. 154: *fibule z (...) wygiętym kabłąkiem*. K. Godłowski określa je jako *zapinki z łukowato wygiętym kabłąkiem* (1981, s. 90) lub *fibule (...) o wygiętym kabłąku* (tzw. „*geschweifte Fibeln*”) (1985, s. 34), T. Dąbrowska (1988, *passim*) pisze o *zapinkach z wygiętym kabłąkiem, typu „geschweifte”* lub po prostu o *zapinkach typu „geschweifte”*. Por. J. Kostrzewski 1921, s. 32.

¹⁵ Odnośnie *Kragenfibeln* zob. E. Ettlinger 1973, s. 71–72, tabl. 6:14–17, 21:9–12; K. Goethert-Polascheck 1984, s. 219–223; M. Feugère 1985, s. 243–247, tabl. 78–82; A. Böhme-Schönberger 1994; J. Metzler 1995, s. 205–209, ryc. 137–139.

¹⁶ O. Almgren 1923, s. 108, 211, tabl. XI:239.

Ryc. 2. Wczesne *Kragenfibeln* z *Barbaricum*. 1 – Tišice, okr. Mělník, grób 76 (wg K. Motykovej-Šneidrovéj 1963); 2 – Siemianice, pow. Kępno, grób VIII (2a – wg J. Szembekównęj 1902; 2b – rys. J. Kędzelska)

Fig. 2. Early *Kragenfibeln* from *Barbaricum*. 1 – Tišice, distr. Mělník, grave 76 (after K. Motyková-Šneidrová 1963); 2 – Siemianice, distr. Kępno, grave VIII (2a – after J. Szembekówna 1902; 2b – J. Kędzelska del.)

zapinek sama „kreza” ma jednak jeszcze postać dyskowatego guzka o średnicy nieprzekraczającej szerokości główki.

Niektórzy badacze zaliczają je zresztą wprost czy to ogólnie do grupy *Kragenfibeln*¹⁷, czy do grupy wczesnych form „prototypowych” (tzw. *Vorform Bern-Gergovia*¹⁸; por. ryc. 4:3–6), z których rozwinać się miały właściwe *Kragenfibeln*, czy wreszcie do zespołu późnolateńskich zapinek typu *Weisenau-Hörgertshausen*¹⁹ – formy wyjściowej dla odmiany *Bern-Gergovia*. Chronologia fibul odmiany *Weisenau-Hörgertshausen* (typ 4c wg Metzlera) obejmuje fazę LT D2, tj. lata ok. 50–15 przed Chr., choć tylko nieliczne zespoły mogą być datowane dokładnie²⁰; pewne przesłanki zdają się wskazywać, że chodzi tu raczej o starszy odcinek tej fazy²¹. Fibule odmiany

Bern-Gergovia datowane są na czasy około połowy I wieku przed Chr., tuż przed horyzontem najstarszej odmiany „właściwych” *Kragenfibeln*, tj. zapinek wariantu *Goeblingen-Niederolm* (por. ryc. 4:1.2). Te ostatnie pojawiają się około 5. i 4. dziesięciolecia przed Chr. a charakterystyczne są dla fazy LT D2 (LT D2b)²².

Inni, zapewne za Peterem Glüsingiem²³, włączają je do grupy wschodnioalpejskich zapinek typu Almgren 18²⁴ (z tym typem jest zresztą identyfikowana większość fibul odmiany *Weisenau-Hörgertshausen*²⁵), jednak nie ma tu zgodności odnośnie do atrybucji poszczególnych egzemplarzy. Fibule z Siemianic określają jako odmianę 18b Teresa Dąbrowska²⁶ i Jerzy Wielowiejski²⁷. Do tej odmiany zalicza ją również Thomas Völling²⁸, który jednak obie, przecież wyraźnie różne i dobrze opublikowane zapinki z Tišice uznaje za odmianę 18a²⁹ (!), mimo że większa z nich ma i haczyk, i płytkę oporową. W żąd-

¹⁷ Tišice, Nitriansky Hrádok: E. Ettliger 1973, s. 71; Konopnica: K. Czarnicka 1995, s. 95; W. Nowakowski 1998, s. 80, ryc. 1:2.

¹⁸ Tišice: E. Droberjar 1997, s. 278, ryc. 2:1; 1999, s. 404, 409. Odnośnie odmiany *Bern-Gergovia* zob. A. Böhme-Schönberger 1994, ryc. 5:1–3.

¹⁹ Tišice: A. Böhme-Schönberger (1990, s. 239–241, 248) podkreśla jednak, iż zapinka z Tišice ma guzek na końcu nóżki i poszerzony kablak, tak jak także włączona do tej odmiany fibula z Besançon w Burgundii (L. Lerat 1956, s. 9, tabl. II:48). Podobnie zapinkę z Tišice określają J. Li-

chardus (1984, s. 16, ryc. 3:3 – forma przejściowa do *Kragenfibeln*) i za nim J. Metzler (1995, s. 192 – typ 4c).

²⁰ A. Böhme-Schönberger 1990, s. 241.

²¹ J. Metzler 1995, s. 191–192.

²² Ostatnio np. A. Böhme-Schönberger 1993, s. 340, 343; 1994, s. 118; S. Rieckhoff 1995, s. 172–173 – LT D2; J. Metzler 1995, s. 208–209, 246, ryc. 127 – LT D2b; N. i J. Metzler-Zens, P. Méniel 1999, s. 295 – LT D2.

²³ Zob. przyp. 10.

²⁴ O. Almgren 1923, s. 107, tabl. I:18.

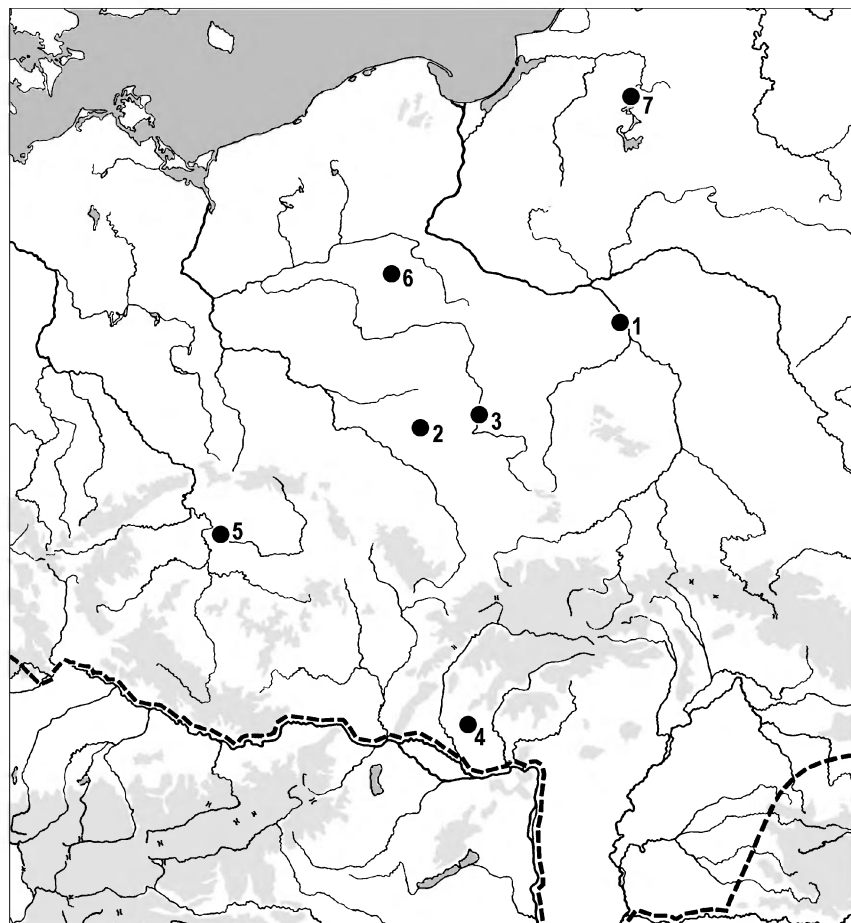
²⁵ Por. T. Völling 1995, s. 188, przyp. 199.

²⁶ T. Dąbrowska 1988, s. 60.

²⁷ J. Wielowiejski 1985, s. 302 (wcześniej określał ją jednak jako typ A.67 – J. Wielowiejski 1970, s. 322).

²⁸ T. Völling 1995, s. 260, lista 6 nr 20. Völling posłużył się tu publikacją B. Erzepkiego i J. Kostrzewskiego (zob. przyp. 7), z fotografią przedstawiającą profil zapinki.

²⁹ T. Völling 1995, s. 259, lista 5 nr 74.

Ryc. 3. *Kragenfibeln* w *Barbaricum*. 1 – Obory, pow. Piaseczno, 2 – Siemianice, pow. Kępno, 3 – Konopnica, pow. Wieluń, 4 – Nitriansky Hrádok, okr. Šurany, 5 – Tišice, okr. Mělník, 6 – Junczewo, pow. Żnin, 7 – „Okolice Węgorzewa” (kolekcja Pisanskiego)

Fig. 3. *Kragenfibeln* in *Barbaricum*. 1 – Obory, distr. Piaseczno, 2 – Siemianice, distr. Kępno, 3 – Konopnica, distr. Wieluń, 4 – Nitriansky Hrádok, distr. Šurany, 5 – Tišice, distr. Mělník, 6 – Junczewo, distr. Żnin, 7 – „Environs of Węgorzewo” (Pisanski’s collection)

nej z odmian tego typu Völling nie umieszcza natomiast – zapewne znanej sobie³⁰ – fibuli z Konopnicy.

W szczegółowej klasyfikacji zapinek typu Almgren 18 Stefan Demetz wydziela omawiane okazy w odmianę 18b2a, która wykształcić się miała pod wpływem stylistycznych oddziaływań z kręgu *Kragenfibeln*³¹. Do odmiany tej należeć też mają trzy niepublikowane fibule: dwie z Magdalensbergu w Karyntii (długości 10,95 i 6,1 cm) i jedna z Karlsteinu w południowo-wschodniej Bawarii; ich nóżki są zakończone guzkami, tak jak w wypadku okazów z Siemianic i Tišic, a jedna z zapinek z Magdalensbergu ma też profilowany haczyk. Jeszcze inna zapinka, zbliżona zarówno do odmiany 18b2a jak i do *Kragenfibeln*, pochodzi z Bregencji w Voralbergu (Ryc. 4:7). Demetz wspomina, że fibule podobne do odmiany Almgren 18b2a są znane także z Galii i Recji, jednak okazy te nie mogą być łączone ze znaleziskami wschodnioalpejskimi i germańskimi³² – jego zdaniem są one najpewniej prototypami (*Vorläufer*) lub najstarszymi odmianami (*Frühformen*) w pełni wykształconych *Kragenfibeln*, a dużą fibulę z Besançon³³ (Ryc. 4:3) uznaje za formę pośrednią. Z kolei Michele Feugère uważa tę ostatnią, obok kilku innych egzemplarzy galijskich, za pochodną (typ 10a2) od „klasycznych” *Kragenfibeln* (typ

10a1), choć przyznaje, że ta hipoteza nie znajduje wystarczających podstaw w materiale archeologicznym³⁴. Typ 10a1 w systematyce Feugère’a odpowiada generalnie *Frühform Goeblingen-Niederolm* i *Form Basel-Mörigen* w klasyfikacji Astrid Böhme-Schönberger, zaś typ 10a2 jest tożsamy z *Vorform Bern-Gergovia*.

Wspomniana wyżej zapinka z Bregencji stanowić ma ogniwo łączące, tak terytorialnie, jak i stylistycznie, oba wydzielone przez Demetza zespoły zapinek o cechach *Kragenfibeln*: zachodnich, galijsko-retyjskich (odpowiadających typom 10a2 i 10a3 Feugère’a), i wschodnich, znanych z terenów wschodnioalpejskich i obszarów Wielkiej Germanii, zaś podobne do niej fibule miałyby dać impuls do wykształcenia się zapinek odmiany Almgren 18b2a³⁵. Fibula ta, zachowana zresztą tylko fragmentarycznie, bez większych wątpliwości powinna być jednak zaliczana do wczesnych, galijskich *Kragenfibeln*³⁶ odmiany *Bern-Gergovia* (czy typu 10a2 Feugère’a), o czym świadczy nie tylko sam kształt zapinki, ale i charakterystyczny sposób mocowania sprężynki kawałkiem drutu przeciągniętym przez otwór w główce fibuli³⁷. Kończąc uwagi o genezie odmiany 18b2a Demetz wyraźnie osłabia własne wnioski, sugeruje

³⁰ Zob. T. Völling 1995, s. 267, który wymienia zapinki typu N-a i N-b z tego stanowiska, cytując pierwszą źródłową publikację B. Abramka (zob. przyp. 5). Na listach typu 18 brak także zapinki z Nitrianskiego Hrádka, w tym wypadku nie ma jednak pewności, czy Völling w ogóle ją znalazł, co jednak zdaje się prawdopodobne, zważywszy że wymienia ją E. Ettliger (zob. przyp. 18).

³¹ S. Demetz 1999, s. 120–122, 258, mapa 36.

³² S. Demetz (1999, s. 120) używa tu terminu *Germania Magna*. Odnośnie do rozumienia tego pojęcia zob. M. R.-Alföldi 1997, s. 45–52.

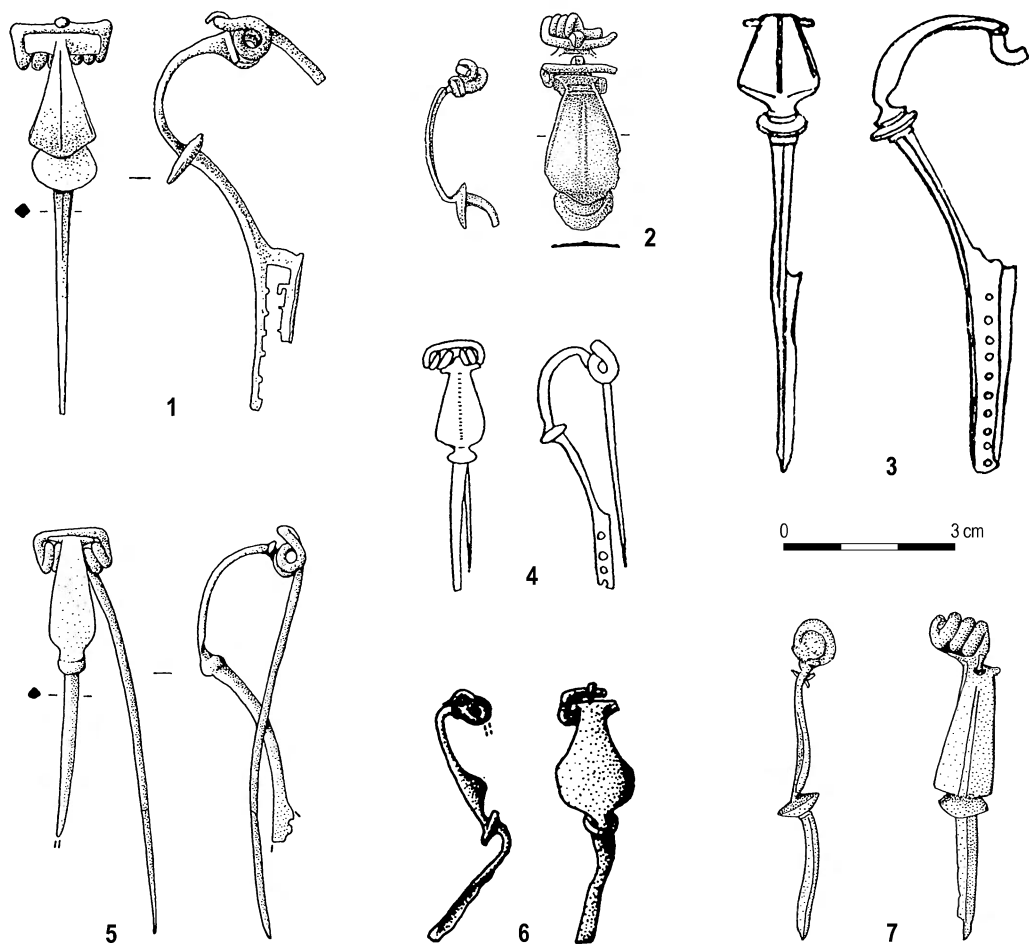
³³ Zob. przyp. 19. W przeciwieństwie do rozbudowanego geometrycznego ażuru zapinek Almgren 18b2a cechą galijskich prototypów *Kragenfibeln* ma być m. in. ażur pochewki w postaci rzędu otworków (S. Demetz 1999, s. 120), co jednak odnosi się tylko do części egzemplarzy z Galii.

³⁴ M. Feugère 1985, s. 243–245 i przyp. 99. Cechą zapinek odmiany 10a2 ma być węższy kabłąk i – w miejsce crezy – guzek odlewany razem z kabłąkiem (*à arc plus étroit, souvent foliacé, interrompu par un bulbe non rapporté, plus ou moins développé*).

³⁵ S. Demetz 1999, s. 121.

³⁶ Publikujący tę zapinkę B. Overbeck (1982, s. 25 nr 2, tabl. 1:2) określa ją jako *ausgesprochen westliche Form*. Fibula została znaleziona na ewidentnie wtórnym złożu, w warstwie z monetą Domicjana.

³⁷ E. Ettliger (1973, s. 72) brak haczyka uznaje za cechę *Kragenfibeln* wczesnych typologicznie. Wśród *Kragenfibeln* typu 10a z Titelbergu, tj. egzemplarzy odpowiadających starszym odmianom tych zapinek, częste jest nitowanie haczyka do główki (J. Metzler 1995, s. 207). W wypadku wspomnianej już fibuli typu Almgren 18a z grobu 76 z Tišic (i trzech innych okazów z Czech i Polski) oplecenie sprężynki i główki kawałkiem drutu T. Völling (1995, s. 179) uważa za wtórne ulepszenie konstrukcji jej zapięcia.

Ryc. 4. Wczesne *Kragenfibeln* z Galii i Noricum: *Vorform Bern-Gergovia* i zbliżone (3–7) oraz odmiana *Goeblingen-Niederolm* (1, 2). 1 – Orange (*Arausio*), Dolna Prowansja (wg M. Feugère’a 1985), 2 – Xanten (*Colonia Ulpia Traiana*), Północna Nadrenia-Westfalia (wg U. Boelickego 2002), 3 – Besançon, Burgundia (wg L. Lerata 1956), 4 – Bern-Engge, kanton Bern (wg E. Ettlina 1973), 5 – Annecy, Górna Sabaudia (wg M. Feugère’a 1985), 6 – Titelberg, Luksemburg (wg J. Metzlera 1995), 7 – Bregencja, Voralberg (wg B. Overbecka 1982)

Fig. 4. Early *Kragenfibeln* from Gaul and Noricum: *Vorform Bern-Gergovia* and similar (3–7), and variant *Goeblingen-Niederolm* (1, 2). 1 – Orange (*Arausio*), Lower Provence (after M. Feugère 1985), 2 – Xanten (*Colonia Ulpia Traiana*), North Rhine-Westphalia (after U. Boelicke 2002), 3 – Besançon, Burgundy (after L. Lerat 1956), 4 – Bern-Engge, canton Bern (after E. Ettlina 1973), 5 – Annecy, Haute-Savoie (after M. Feugère 1985), 6 – Titelberg, Luxembourg (after J. Metzler 1995), 7 – Bregenz, Voralberg (after B. Overbeck 1982)

bowiem – na podstawie dużej szerokości główki fibuli z Konopnicy, bardzo podobnej do egzemplarza z Besançon – że mogły one powstać bezpośrednio pod wpływem właściwych *Kragenfibeln*³⁸. Uwagę tę należałoby zatem odnieść także do zapinki z Obór, o jeszcze bardziej wyraziście uformowanym kabłąku!

Śladem Demetza poszli ostatnio Ronald Bockius i Piotr Łuczkiwicz, którzy uznali omawiane fibule za jeden z najstarszych śladów adaptacji elementów stroju galo-rzymskiego w środowisku germańskim³⁹. Do zespołu fibul odmiany 18b2a Bockius i Łuczkiwicz włączają jednak, bez bliższego uzasadnienia a wbrew poglądom Demetza i Feugère’a, także trzy zapinki z zachodniej Galii⁴⁰. Mają one stosunkowo wąskie kabłąki, małe guzki w miejscu krez, zaczątkowe płytki oporowe i górne cięciwy bez haczyków⁴¹, co odpowiada prototypom *Kragenfibeln* odmiany *Bern-Gergovia* Böhme-Schönberger⁴² lub wczesnym, lokalnym odmianom *Kragenfibeln* typu 10a2 Feugère’a⁴³ czy typu 10b Metzlera⁴⁴ (por. ryc. 4:3–6).

Fibule typu Almgren 18a występują głównie w horyzoncie zapinek typu M, choć pojawiają się już wcześniej a sporadycznie występują jeszcze w fazie B_{1a}, okazy typu Almgren 18b są nieco późniejsze, jednak zasadniczo nie są spotykane w zespołach młodszych⁴⁵. W tych ramach mieszczą się też zapinki typu Almgren 18 z terenów kultury przeworskiej – najstarsze pochodzą z horyzontu fibul *geschweifte* typu M, najmłodszą (odmiany 18b)

³⁸ S. Demetz 1999, s. 121.

³⁹ R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, s. 49–50, mapa 16.

⁴⁰ R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004, s. 49, przyp. 263.

⁴¹ Zob. M. Bessou 1976, s. 15, tabl. 9:36; M. Feugère 1985, s. 152, tabl. 80:1085; I. Fauduet, C. Pommeret 1985, s. 92, ryc. 26:245. Panu dr. Dieterowi Quastowi z Römisch-Germanisches Zentralmuseum w Moguncji dziękuję za pomoc w dotarciu do niektórych trudno dostępnych publikacji francuskich.

⁴² Zob. przyp. 18. Por. M. M. Labrousse 1952, s. 51, ryc. 49–79; E. Ettlina 1973, s. 164, tabl. 9:16, 21:9.

⁴³ Zob. przyp. 34.

⁴⁴ J. Metzler 1995, s. 207, ryc. 137:13.

⁴⁵ T. Völling 1995, s. 186–188, 191–192, tab. 6, 7.

znaleziono razem z zapinką Almgren 68⁴⁶. Duże i masywne zapinki odmian Almgren 18a2 i 18b Demetz odnosi zasadniczo do dwóch ostatnich dziesięcioleci przed Chr., a ewentualnie także czasów nieco późniejszych. Wąskie zapinki typu A.18a2 (taka właśnie jest druga fibula z grobu 76 z Tišice) miały już wówczas wyjść z użycia⁴⁷.

Wreszcie, niejako na marginesie, wspomnieć trzeba że zapinki z Tišice określane były jako bliskie typowi Almgren 23 – bądź to obie, bardzo przecież różne⁴⁸, bądź tylko jedna, większa z nich⁴⁹ – zaś fibulę z Siemianic identyfikowano z typem Almgren 67⁵⁰, co jest już zupełnym nieporozumieniem.

Zasadniczym staje się zatem pytanie, czy słuszny jest pogląd Astrid Böhme-Schönberger – jej zdaniem omawiane tu fibule to odmiana zapinek typu *geschweifte*, z której rozwinęły się właściwe *Kragenfibeln*, czy Stefana Demetza, uznającego je za wariant typu Almgren 18, powstały pod wpływem *Kragenfibeln*. Kluczowe znaczenie dla ewentualnej odpowiedzi będzie miało opublikowanie fibul z Magdalensbergu⁵¹ i Karlsteinu, zwłaszcza w świetle uzasadnionych wątpliwości odnośnie do atrybucji niektórych zapinek przez Stefana Demetza (zob. wyżej, zapinka z Bregencji). Dopóki to nie nastąpi można jedynie stwierdzić, że opublikowane „barbarzyńskie” egzemplarze omawianych zapinek tworzą dwa zespoły fibul różniących się wyraźnie wielkością oraz ażurami pochewki i zakończeniem nóżki: Obory-Konopnica-Nitriansky Hrádok oraz Siemianice-Tišice. Pierwsze z nich bez większych wątpliwości odnieść można do prototypów *Kragenfibeln* odmiany *Bern-Gergovia* (tj. odmiany 10a2 w systematyce Feugère’a lub typu 10b Metzlera). Pozycja fibul z bogatym wycinaniem pochewki i guzkiem na końcu nóżki – elementami czytelnie nawiązującymi do stylistyki zapinek typu *Weissenau-Hörgertshausen* (czyli typu 4c Metzlera⁵²) pozostaje natomiast niezupełnie niejasna.

Jeśli – zgodnie z wnioskami Demetza – przyjmując, iż rzeczywiście omawiane zapinki są formą pochodną fibul Almgren 18b powstałą w fazie LT D2 w kręgu południowoalpejskim pod wpływem wczesnych lub prototypowych *Kragenfibeln*, to „barbarzyńskie” okazy byłyby późnolateńskimi importami południowoceltyckimi, które odnoszone być powinny do schyłku fazy A₃ (lub przełomu faz A₃/B₁). Istotnym elementem tego rozumowania może być datowanie grobu z Siemianic, oparte na chronologii dzbanów Eggers 122 w Europie Środkowej i Północnej⁵³.

Sądzę jednak – a w wypadku fibul wariantu *Obory-Konopnica-Nitriansky Hrádok*, znajdujących dobre analogie w Galii, pogląd ten wydaje się szczególnie uzasadniony – iż są one prototypami właściwych *Kragenfibeln*, i w konsekwencji należy uznać je za importy zachodnioceltyckie⁵⁴. Przyjmując datowanie odmiany *Bern-Gergovia* na trzecią ćwierć I wieku przed Chr. (czyli, w przybliżeniu, na początek fazy A₃ w kulturze przeworskiej horyzontu Tišice w Kotlinie Czeskiej) oraz wczesne cechy typologiczne zapinek wariantu *Tišice-Siemianice* (profilowane haczyki i „girlandowe” płytki

oporowe⁵⁵; tą drugą cechą charakteryzuje się też „klasy czna” zapinka Almgren 18a z grobu 76 z Tišice) można zawęzić chronologię „barbarzyńskich” zapinek obu wariantów do najstarszych horyzontów faz A₃ i Tišice.

Omawiane zapinki – nazwijmy je roboczo typem *Siemianice-Besançon*⁵⁶ – są ciekawym przyczynkiem do kwestii kontaktów środkowoeuropejskich „barbarzyńców” z ziemiami zachodnioceltyckimi u schyłku okresu późnolateńskiego⁵⁷. Ich napływ na ziemie polskie wiązać można z przeworską aktywnością osadniczą w rejonie Wetterau, a więc w bezpośrednim sąsiedztwie domen treweryjskich. Dość powszechnie przyjmuje się już, iż materiały przeworskie z tego regionu, datowane przede wszystkim na fazę A₂⁵⁸, mają związek z udziałem jakichś grup ludności tej kultury w plemiennym związku sweb-skim Ariowista⁵⁹. Zapinki typu *Siemianice-Besançon* potwierdzałyby pośrednio tezę Mathiasa Seidela, którego zdaniem późniejsze ślady przeworskiego osadnictwa z 2. połowy I wieku przed Chr. w Wetterau są efektem napływu kolejnych przybyszów ze wschodu, a nie przetrwania tam nieakulturowanej ludności starszych fal osadniczych⁶⁰.

* * *

Zupełnie inaczej wygląda kwestia napływu kolejnych *Kragenfibeln* z ziem polskich (Ryc. 3). Obie – jedna z terenu kultury przeworskiej, z Juncewa, pow. żniński⁶¹, druga z obszaru kultury bogaczewskiej, znaleziona w oko-

⁴⁶ T. Dąbrowska 1988, s. 126–127; 2003, s. 154–156.

⁴⁷ S. Demetz 1999, s. 122.

⁴⁸ (...) *close to the type A 23* – V. Sakař 1970, s. 58.

⁴⁹ *Sie steht einem Exemplar von Gurina nahe (Almgren 1923 Taf. 2.23) beziehungsweise frühen gallischen Kragenfibeln (...)* – S. Rieckhoff 1995, s. 142. S. Demetz (1999, s. 118–119) traktuje typ Almgren 23 jako jeden z wariantów swojej odmiany 18a.

⁵⁰ H. J. Eggers 1951, s. 155:2173; J. Wielowiejski 1970, s. 322 (por. przyp. 27); J. Werner 1978, s. 10 (cytuje jedynie Eggersa). J. Kosteński (1919, s. 214 przyp. 4 i s. 344) określa ją jako typ *AIV alt*.

⁵¹ Zgodnie z informacją dr. Heimo Dolenz z *Archäologischer Park Magdalensberg* publikację zapinek z Magdalensbergu przygotowuje dr. Helga Sedlmayer z *Österreichischen Archäologischen Institut* w Wiedniu.

⁵² Por. J. Metzler 1995, s. 243–246.

⁵³ T. Dąbrowska 1988, s. 60. Por. J. Werner 1978, s. 9–11. Chronologia grobu B z treweryjskiej nekropoli z Goeblingen-Nospelt w Luksemburgu została ostatnio określona – choć z zastrzeżeniami – na przedostatnią dekadę I wieku przed Chr. (A. Böhme-Schönberger 1993, s. 343).

⁵⁴ Podobnie jak np. zachodnioceltyckie zapinki typu Feugère 11 ze specyficznym ornamentem rogów baranich, z fazy LT D2 (M. Feugère 1985, s. 247–253, tabl. 83:1105, 84:1116; zob. też S. Rieckhoff-Pauli 1983, s. 102, ryc. 13), znane także z ziem polskich (J. Andrzejowski, J. Martens 1995, ryc. s. 67 nr 12).

⁵⁵ J. Metzler 1995, s. 192, 241.

⁵⁶ Od dwóch najwcześniej dobrze opublikowanych egzemplarzy obu wariantów.

⁵⁷ Odnośnie do kontaktów celto-germańskich w ciągu ostatnich dwóch stuleci przed Chr. zob. ostatnio R. Bockius, P. Łuczkiwicz 2004.

⁵⁸ Zob. np. T. Dąbrowska 1988, s. 164, 230–231; 1994, s. 545, ryc. 84; K. Godłowski 1992, s. 19; M. Meyer 1994, s. 183–193; M. Seidel 1999, s. 180–230; 2000, s. 94–101.

⁵⁹ H. Callies 1973, s. 407–408.

⁶⁰ M. Seidel 1996, s. 246; 2000, s. 100–101.

⁶¹ W. Nowakowski 1998a, s. 79–80, ryc. 1:1. Na szczególną uwagę zasługuje fakt wykonania jej ze srebra, bowiem *Kragenfibeln* bardzo rzadko robione były metali szlachetnych (zob. A. Böhme-Schönberger 1994, s. 113).

licach Węgorzewa i wchodząca w skład znanej kolekcji pastora Pisanskiego⁶² – należą do „klasycznej” odmiany *Trier-Wincheringen*, o zasięgu występowania zdecydowanie ograniczonym do północno-wschodniej Galii, między Renem, Mozlą i Mozą, zamieszkałej przez celtyckich Trewerów, a zwłaszcza wschodniej części tego obszaru⁶³. Odmiana ta jest wyraźnie późniejsza od zapinek odmiany *Bern-Gergovia*, bo używana była głównie w czasach środkowego i późnego panowania Augusta oraz wczesnego Tyberiusza⁶⁴. Obie fibule nie mogą być bliżej datowane. Wiązać je trzeba z horyzontem fibul pochodzenia zachodniego, które trafiały do środkowoeuropejskiego Barbaricum już w I wieku po Chr. i znajdowane są w zespołach o ewidentnie wczesnorzymskim charakterze⁶⁵. Chodzi tu na przykład o znane także z terenów kultur przeworskiej i wielbarskiej czy

kultur ludów zachodniobałtyjskich fibule typu *Nertomarus* i pokrewne im typu *Langton Down*⁶⁶, tzw. *Distelfibeln*⁶⁷, zapinki z plastycznym ornamentem figuralnym, tzw. leontomorficzne⁶⁸, fibule typu *Avcissa*⁶⁹ i pochodne⁷⁰, typu Almgren 22⁷¹, większość fibul typu Almgren 241⁷² czy wreszcie liczne nadreńskie zapinki emaliowane. Wbrew wcześniejszym poglądom w wypadku właściwych *Kragenfibeln* napływ tych zapinek z południa i łączenie ich znalezisk z funkcjonowaniem szlaku bursztynowego⁷³ jest jeśli nie niemożliwe, to bardzo mało prawdopodobne.

Mgr Jacek Andrzejowski
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa

⁶² W. Nowakowski 1995, s. 60, tabl. XV:9; 1998a, s. 80–81, ryc. 1:3; 1998b, s. 126 nr 621, tabl. 31:621.

⁶³ A. Böhme-Schönberger 1994a, s. 118–119, ryc. 5. Por. typ 10a4 Feugère'a (1985, s. 181, 243–247) i typ 10e (*sogennante Schildflügel-fibeln*) Metzlera (1995, s. 207–209, ryc. 139:2) – tam starsza literatura.

⁶⁴ Ostatnio np. A. Böhme-Schönberger 1994a, s. 118–119, ryc. 14, 15; J. Metzler 1995, s. 207–209, por. ryc. 127 (tabela); tam starsza literatura.

⁶⁵ Por. np. A. Böhme-Schönberger 1994b, s. 511–513; E. Droberjar 1997, s. 285–287.

⁶⁶ S. Buratyński 1979, s. 69, ryc. 2; K. Godłowski 1995, s. 84, ryc. 4:11; P. Poleska 1996, s. 236, ryc. 21:6; W. Nowakowski 1995, tabl. XV:5. Zob. też M. Śmiszko 1935, s. 156, tabl. XLIII, XLV:2; A. Popa 2004, s. 492.

⁶⁷ W. Nowakowski 1995, s. 60, tabl. XV:3.4; 1998b, tabl. 31:615.636; M. Tuszyńska 2003, s. 307, ryc. 5:1. Por. A. Böhme-Schönberger 2002.

⁶⁸ J. Pyrgała, I. Tomaszewska 1986, s. 351–366; A. Cofta-Broniewska 1993, s. 216, ryc. 15.

⁶⁹ R. Chowaniec 2001, s. 39–49.

⁷⁰ Fibula typu *Hod Hill*: K. Godłowski 1991, s. 664, ryc. 3:6. Por. S. Rieckhoff 1975, s. 51–57.

⁷¹ S. Jasnosz 1952, s. 94, ryc. 126:17. Por. ostatnio A. Böhme-Schönberger 1990, s. 241–243, ryc. 7; T. Völling 1995, s. 216–222, 276–280; W.-R. Teege 1999, s. 125–126.

⁷² K. Czarnecka 1995, s. 93–98.

⁷³ Por. W. Nowakowski 1998a, s. 82. Na zachodnią drogę napływu, szlakiem z Recji, wzdłuż Menu, wskazywała K. Czarnecka (1995, s. 95).

BIBLIOGRAFIA

- Abramek, B.
 1977 *Badania archeologiczne w Konopnicy nad Wartą w latach 1973–1975*. SprArch. XXIX, s. 132–150.
 1988 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy na stanowisku 7 w województwie sieradzkim (część I)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 4, 1987, s. 45–96.
- Almgren, O.
 1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provincialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig².
- Andrzejowski, J., Martens, J.
 1995 *The Moberg Files – Case Study Lasy*. [w:] A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski (red.), *Nvnc de Svebis dicendvm est... Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amicis et discipulis dicata*, Warszawa, s. 47–67.
- Bessou, M.
 1976 *Etude des vestiges de La Tene decouverts a Roanne*, Fouilles de l'Institution S'Joseph, Centre d'Études Foréziennes, Archéologie 3, Saint-Etienne.
- Bockius, R., Łuczkiwicz, P.
 2004 *Kelten und Germanen im 2.–1. Jahrhundert vor Christus*. *Archäologische Bausteine zu einer historischen Frage*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 38, Mainz 2004.
- Böhme-Schönberger, A.
 1990 *Ein Bemerkenswertes Körpergrab aus Mainz-Weisenau*. „Mainzer Zeitschrift” 84/85, 1989/90, s. 239–249.
- 1993 *Die reichen Gräber von Goeblingen-Nospelt als Zeichen der Romanisierung der einheimischen Bevölkerung*, [w:] *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte* (red. M. Struck), *Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte Johannes Gutenberg-Universität Mainz 3*, Mainz, s. 337–343.
- 1994a *Die Kragenfibeln – eine treverische Fibelform?*, [w:] *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag* (red. C. Dobiat), *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 16, Marburg, s. 111–126.
- 1994b *Römische Kaiserzeit im Provinzialrömischen Gebiet und Beziehungen zur Germania magna*, [w:] *Fibel und Fibeltracht*, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 8:5/6, Berlin-New York, s. 511–523.
- 2002 *Die Distelfibel und die Germanen*, [w:] *Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag* (red. K. Kuzmová, K. Pietá, J. Rajtár), *Archaeologia Slovaca Monographiae, Communicationes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae V*, Nitra, s. 215–224.
- Buratyński, S.
 1979 *Z badań zagadkowych jam z okresów lateńskiego, wpływów rzymskich i wczesnośredniowiecznego na terenie Nowej Huty w Krakowie*, *PMMAE* 25, 1978, s. 69
- Callies, H.
 1973 *Ariovist*, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 1, Berlin-New York, s. 407–408.

- Chowaniec, R.
2001 *Zapinki typu Avcissa z ziem Polski*, [w:] *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski II*, CRFB Polen, Supplement tom 2 (red. J. Kolendo, A. Bursche), Warszawa, s. 39–49.
- Cofta-Broniewska, A.
1993 *Badania stanowiska 18 w Gąskach, gmina Gniewkowo, woj. bydgoskie*, „Ziemia Kujawska” IX, s. 201–224.
- Czarnecka, K.
1995 *Zapinki typu A 241 w Barbaricum*, [w:] A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski (red.), *Nvnc de Svebis dicendum est... Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amicis et discipulis dicata*, Warszawa s. 93–98.
- Dąbrowska, T.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.
1994 *Jüngere vorrömische Eisenzeit*, [w:] *Przeworsk-Kultur*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 8:5/6, Berlin-New York.
2003 *Jeszcze raz o najwcześniejszych wpływach rzymskich na ziemiach polskich*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo*, Warszawa, s. 153–160.
- Demetz, S.
1999 *Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern*, Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie 4, Rahden/Westf.
- Droberjar, E.
1997 *Časné římské spony západní proveniencie v Čechách*, „Archeologie ve středních Čechách” 1, s. 273–301.
1998 *Zur Bedeutung der römischen Fibeln westlicher Provenienz für die Erkenntnis des Marbod-Reiches*, [w:] *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf 1998 (wyd. 2002), s. 403–410.
1999 *Od plaňanských pohárů k vinařické skupině (kulturní a chronologické vztahy na území čech v době římské a v časně době stěhování národů)*, „Sborník Národního muzea v Praze”, řada A – Historie, LIII/1-2.
- Eggers, H. J.
1951 *Der römische Import im freien Germanien*, Atlas der Urgeschichte 1, Hamburg.
- Erzepki, B., Kostrzewski, J.
1914 *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, III, Poznań.
- Ettlinger, E.
1973 *Die römische Fibeln in der Schweiz*, Bern.
- Fauduet, I., Pommeret, C.
1985 *Les fibules du sanctuaire des Bolards a Nuits-Saint-Georges (Côte-d’Or)*, „Revue Archéologique de l’Est et du Centre-Est” XXXVI/1-2, s. 61–116.
- Feugère, M.
1985 *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ier siècle après J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise, Suppl. 12, Paris.
- Godłowski, K.
1981 *Kultura przeworska*, [w:] *Prahistoria ziem polskich V*, s. 57–135.
1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich*, Wrocław.
- 1991 *Jakuszwice – a multi-period settlement in southern Poland*, „Antiquity” 65 (248), s. 662–675.
- 1992 *Die Przeworsk-Kultur*, [w:] *Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus*, cz. II, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse, Dritte Folge, Nr 195, Göttingen, s. 9–90.
- 1995 *Die ältere Kaiserzeit in der Umgebung von Kraków*, [w:] *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert* (wyd. J. Tejral, K. Pieta, J. Rajtár), Spisy Archeologického ústavu AV ČR 3, Brno-Nitra, s. 83–102.
- Goethert-Polascheck, K.
1984 *Trier, Augustusstadt der Treverer. Stadt und Land in vor- und frühromischen Zeit*, Mainz am Rhein².
- Glüsing, P.
1972 *Studien zur Chronologie und Trachtgeschichte der Spätlatènezeit und frühen römischen Kaiserzeit*, Kiel (niepublikowana dysertacja w Christian-Albrechts-Universität w Kilonii, 1968).
- Jasnosz, S.
1952 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, FAP II, 1951, s. 1–284.
- Kostrzewski, J.
1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18-19, Würzburg.
1921 *Słowniczek prehistoryczny niemiecko-polski*, Warszawa.
1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1923.
- Labrousse, M. M.
1952 *Les fouilles de Gergovie. Campagnes de 1947 et de 1949*, „Gallia” VIII, 1950, s. 15–53.
- Lamiová-Schmiedlová, M.
1961 *Spony z doby římské na Slovensku*, „Študijné zvesti AÚSAV” 5, Nitra.
- Lerat, L.
1956 *Catalogue des collections archéologiques de Besançon II. – Les fibules gallo-romaines*, Annales Littéraires de l’Université de Besançon, 2e série, III/1, Besançon.
- Lichardus, J.
1984 *Körpergräber der frühen Kaiserzeit im Gebiet der südlichen Elbgermanen*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 43, Bonn.
- Łopieński, F.
1982 *Okruchy brązu*, Warszawa.
- Meyer, M.
1994 *Fundstellen vom Charakter der Przeworsk-Kultur in Hessen*, [w:] *Kultura przeworska*, tom I (red. J. Gurba, A. Kokowski), Lublin 1994, s. 183–193.
- Metzler, J.
1995 *Das treverische Oppidum auf dem Titelberg (G.-H. Luxemburg). Zur Kontinuität zwischen der spätkeltischen und der frühromischen Zeit in Nord-Gallien*, t. 1, Dossiers d’archéologie du Musée national d’histoire et d’art III, Luxembourg.
- Metzler-Zens, N. et J., Méniel, P.
1999 *Lamadelaïne: une nécropole de l’oppidum du Titelberg*, Dossiers d’archéologie du Musée national d’histoire et d’art VI, Luxembourg.
- Motyková-Šneidrová, K.
1963a *Žárové pohřebiště ze starší doby římské v Tišicích ve středních Čechách*, PA 54/2, s. 343–437.
1963b *Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen*, Fontes Archaeologici Pragenses 6, Pragae.

- 1965 *Zur Chronologie der ältesten römischen Kaiserzeit in Böhmen*, „Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte“ 5, s. 101–174.
- Nowakowski, W.
1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, *Barbaricum* 4, Warszawa.
- 1998a *Zapinka typu Almgren 239 ze szlaku bursztynowego*, [w:] *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I* (red. J. Kolendo), CRFB Polen, Supplement 1, Warszawa, s. 79–82.
- 1998b *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren*, *Museum für Vor- und Frühgeschichte, Bestandskataloge* 6, Berlin.
- Overbeck, B.
1982 *Geschichte des Alpenrheintales in römischer Zeit auf Grund der archäologischen Zeugnisse, Teil I: Topographie, Fundvorlage und historische Auswertung*, *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 20, München.
- Poleska, P.
1996 *Die latènezeitliche Siedlung in Kraków, Nowa Huta-Pleszów*, [w:] *Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt* (red. Z. Woźniak), Kraków, s. 211–242.
- Popa, A.
2004 *Einige Bemerkungen zum frühkaiserzeitlichen Prunkgrab von Kolokolin in der heutigen Ukraine*, „*Germania*“ 82, s. 491–508.
- Pyrgała, J., Tomaszewska, I.
1986 *Leontomorficzna zapinka gallo-rzymska z osady w Kolożebiu, gm. Sochocin, woj. ciechanowskie*, *APolski XXXI*, s. 351–366.
- R.-Alföldi, M.
1997 *Germania magna – nicht libera*, „*Germania*“ 75, s. 45–52.
- Rieckhoff, S.
1975 *Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüffingen (Schwarzwald-Bar-Kreis)*, *SJahr. XXXII*, 1975, s. 5–104.
- 1983 *S. Rieckhoff-Pauli, Späteltische und frühgermanische Funde aus Regensburg*, „*Bayerische Vorgeschichtsblätter*“ 48, s. 63–128.
- 1995 *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern. Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa*, *Trierer Zeitschrift, Beiheft* 19, Trier.
- Sakař, V.
1970 *Roman Imports in Bohemia*, *Fontes Archaeologici Pragenses* 14, Pragae.
- Seidel, M.
1996 *Frühe Germanen am unteren Main. Bemerkungen zu neueren Zeugnissen der Przeworsk-Kultur aus Oberhessen*, „*Germania*“ 74/1, s. 238–247.
- 1999 *Siedlungsfunde der Przeworsk-Kultur aus Hanau-Mittelbuchen, Main-Kinzig-Kreis (Hessen). Ein Beitrag zu den spätlatènezeitlichen Kultur- und Bevölkerungsverhältnissen in der Wetterau*, „*Alt-Thüringen*“ 33, s. 180–230.
- 2000 *Die jüngere Latènezeit und ältere Römische Kaiserzeit in der Wetterau*, „*Fundberichte aus Hessen*“ 34/35, 1994/95, s. 1–335.
- Szembekówna, J.
1902 *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w odbytych ostatnich latach w Siemianicach (powiat kępiński)*, „*Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*“ XXIX, s. 57–77.
- Śmiszko, M.
1935 *Stanowisko wczesnorzymskie w Kolokolinie, pow. Rohatyński*, *WA XIII*, 1935, s. 155–164.
- Teegen, W.-R.
1999 *Studien zu dem kaiserzeitlichen Quellopferrfund von Bad Pyrmont*, *Ergb. zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 20 (red. R. Müller), Berlin-New York.
- Tejral, J.
1998 *Die Grundprobleme der kaiserzeitlichen Fibelforschung im norddanubischen Raum*, [w:] *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 5, Wünsdorf 1998 (wyd. 2002), s. 387–398.
- Točik, A.
1959 *K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu*, *AR XI*, s. 841–874.
- Tuszyńska, M.
2003 *Wielokulturowe cmentarzysko płaskie w Opaleniu, gm. Gniew, stanowisko I*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza, t. I: Od epoki kamienia do okresu rzymskiego* (red. M. Fudziński, H. Paner), Gdańsk, s. 303–309.
- Völling, T.
1995 *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*, *BerRGK* 75, 1994, s. 147–282.
- Waldhauser, J.
1992 *Zum Bevölkerungswechsel von Kelten und Elbgermanen in Böhmen nach Siedlungsstrukturveränderungen in der Mikro-, Mezo- und Makroebene während der Endlatène- und frühen Kaiserzeit*, *Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte* 28, Stuttgart, s. 162–183.
- Werner, J.
1978 *Zur Bronzekanne aus Kelheim. Rückblick und Ausblick*, „*Bayerische Vorgeschichtsblätter*“ 43, s. 1–18.
- Wielowiejski, J.
1970 *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, *Wrocław 1970*.
- 1985 *Die späteltischen und römischen Bronzegefäße in Polen*, *BerRGK* 66, s. 123–320.

AN EARLY KRAGENFIBEL FROM OBORY AND THE QUESTION OF ITS PROVENANCE

SUMMARY

A group of stray finds from the locality Obory, distr. Piaseczno¹, acquired by the State Archaeological Museum in Warsaw in 2002 comprises some more than twenty copper alloy pieces, dating mostly from phases B₁–B₂/C₁. The artefacts had been collected from an area of about 1 hectare although most had been discovered in a cluster less than 0.5 ha in area. Some of these objects are partly melted or bear traces of fire.

One of the more remarkable items in this set is the brooch³, obviously an imported form (Fig. 1:1). The piece does not bear traces of fire, a part of its foot and catchplate and the pin are missing, its surviving length is 5.5 cm. The 6-coil spring with an upper chord is secured by a hook (at present damaged) and enclosed by a narrow and a thin support plate (*Stützplatte*). The lightly expanded relatively strongly curved triangular bow continues to a circular

disc-like crest. The solid foot tapers lightly to the catchplate; the latter originally was openwork in form, probably with large rectangular apertures. The bow and foot are ornamented on the dorsal face and along the edges with finely engraved lines.

The brooch from Obory is very similar to specimen discovered at a Przeworsk culture cemetery at Konopnica⁵ (Fig. 1:2) on the middle Warta river, unfortunately, another incomplete find. The next nearly identical and – happily – intact brooch is known from Nitriansky Hrádok⁶ (Fig. 1:3a,b), south-western Slovakia. In this 6.6 cm specimen the foot ends abruptly; the catchplate is of openwork design reminiscent of a ladder, with two “meander rungs”. Two further similar brooches are known from the Przeworsk cemetery at Siemianice⁷ (Fig. 2:2a,b), on the upper Warta river, and from a graveyard at Tišice⁸ (Fig. 2:1) in the Bohemian Basin. Both are visibly larger (10.5 and 10.4 cm respectively), have an 8-coil spring, slightly narrower head, profiled hook and a long foot in elaborate openwork design crowned with a small round knob.

The brooch from Siemianice occurred in a well-known grave assemblage together with a bronze jug type Eggers 122, datable to the younger stage of phase A₃, *ie* end of the second half of 1st century BC or, at the latest, to the turn of the era⁹. With a “classic” Almgren 18a brooch the deposit from Tišice is one of the diagnostic assemblages for phase A of the Roman Period in Bohemian Basin (so-called horizon of type Plaňany beakers), correlated to 35/25–10/5 BC¹¹. The specimens from Konopnica and Nitriansky Hrádok cannot be dated more closely.

The brooches of interest (*cf* fig. 3) present a certain difficulty even at the stage of classification. Without doubt they are a foreign form in the Germanic environment. In their general morphological attributes they correspond to the group of the youngest late La Tène brooches (*geschweifte Fibeln*). The dominant plastic element – *ie* expanded triangular bow with a distinct constriction before passing into the knob – visibly recalls stylistic features of Gaulish *Kragenfibeln*¹⁵, which correspond to Almgren type 239¹⁶.

Some researchers propose to place the brooch forms in question specifically or more broadly in the group of *Kragenfibeln*¹⁷, or to the group of early “prototype” forms (Vorform *Bern-Gergovia*¹⁸, *cf* fig. 4:3–6), from which derive *Kragenfibeln* “proper”, or, ultimately, to the group of late La Tène brooches type *Weisenau-Hörgertshausen*¹⁹ – prototype of the *Bern-Gergovia* variant. *Weisenau-Hörgertshausen* brooches are dated to phase LT D2, possibly, its older stage. *Bern-Gergovia* brooches come on record around the mid-1st century BC just before the emergence of the horizon of the oldest variant of “proper” *Kragenfibeln*, *ie*, the *Goeblingen-Niederolm* brooch variant (*cf* fig. 4:1.2).

Other researchers, presumably following in Peter Glüsing’s footsteps²³, classify the forms in question to the group of East Alpine brooches, Almgren type 18^{24–28}. In his detailed typology Stefan Demetz classifies the specimens of interest as a separate variant 18b2a, said to have developed as a result of stylistic impact from the *Kragenfibeln*³¹ environment. Included in the same variant are three further – unpublished – brooches: two from Magdalensberg in Karinthia and one from Karlstein in south-eastern Bavaria. Yet another brooch, similar both to the variant 18b2a and to *Kragenfibeln*, is known from Bregenz in Vorarlberg (Fig. 4:7). However, this rather fragmented piece evidently represents the *Bern-Gergovia* variant of early Gaulish *Kragenfibeln*³⁶. According to Demetz, brooch forms from Gaul and Raetia similar to variant 18b2a are prototypes (*Vorläufer*) or oldest variants (*Frühformen*) of the fully evolved *Kragenfibeln* wholly unrelated to eastern specimens. The large brooch from Besançon³³ in Burgundy may be an intermediate form (Fig. 4:3), considered by Michele Feugère as derivative of the *Kragenfibeln* “proper”³⁴.

The direction charted by Demetz was recently taken up by Ronald Bockius and Piotr Luczkiewicz³⁹, who without substantiating their claim in a sat-

isfactory manner, and contrary to the views of Demetz and Feugère, have included in variant 18b2a also three brooches from western Gaul⁴⁰, forms^{41–42} evidently corresponding to prototypes of the *Bern-Gergovia* variant of *Kragenfibeln*, or possibly, to the local early variants of *Kragenfibeln* (*cf* fig. 4:3–6).

Consequently it is a vital question which view is correct – that of Astrid Böhme-Schönberger (variant of type *geschweifte* brooches, from which proper *Kragenfibeln* developed), or that of Stefan Demetz (variant of Almgren type 18, developed under influence from *Kragenfibeln*). The resolution of this dilemma now depends on the publication of brooches from Magdalensberg⁵¹ and Karlstein. Until this happens we can only say that the published “barbarian” specimens of brooches discussed above represent two distinct forms, visibly differing in size and style of the openwork design of the catchplate and the terminal of the foot namely, the *Obory-Konopnica-Nitriansky Hrádok* and the *Siemianice-Tišice* form. The former may without much hesitation be referred to prototypes of *Kragenfibeln*, variant *Bern-Gergovia* (Feugère variant 10a2 or Metzler type 10b). Less clear on the other hand is the position of forms having an elaborate openwork design of the catchplate and a knob at the end of the foot – elements clearly recalling the style of type *Weisenau-Hörgertshausen* brooches (Metzler type 4c).

If we accept the dating of the *Bern-Gergovia* variant as the third quarter of the 1st century BC (*ie*, approximately, onset of phase A₃ in Przeworsk culture and the Tišice horizon in the Bohemian Basin) and take note of the early typological attributes of *Siemianice-Tišice* variant brooches (profiled hooks and “garland” support plates³⁵) we shall narrow down the chronology of “barbarian” brooches of both variants to the oldest horizons of the phases in question.

The discussed brooches (which I propose to distinguish as type *Siemianice-Besançon*, from the find-spots of the two earliest-published specimens) offer interesting insight on the exchange between central European “barbarians” and the inhabitants of the Western Celtic region at the close of the La Tène Period⁵⁷. The influx of these brooch forms to Poland may be linked with the Przeworsk settlement activity in the Wetterau region, *ie*, in the immediate neighbourhood of the domains of the Treverii. It is accepted quite generally that Przeworsk archaeological material from this region, dated mostly to phase A₂⁵⁸, may be linked to the participation of this folk in the tribal league of Ariovistus⁵⁹. Type *Siemianice-Besançon* brooches would indirectly confirm a thesis put forward by Mathias Seidel that the later traces of Przeworsk settlement in Wetterau dating from the latter half of the 1st century BC are the effect of influx of further groups of settlers from the East rather than evidence of the survival of unacculturated peoples from older waves of settlement⁶⁰.

The question of provenance of the two other *Kragenfibeln* discovered in Poland (Fig. 3) is altogether different. Both – one of them discovered in the Przeworsk culture area, at Junczewo, distr. Żnin⁶¹, the other in the Bogaczewo culture area, near Węgorzewo is known from the collection of parson Pisanski⁶² – are “classic” *Trier-Wintheringen* forms, the variant which is restricted in its distribution definitely to the area of north-eastern Gaul, between the Rhine, Moselle and Meuse, region inhabited by the Celtic Treverii⁶³. The variant is visibly younger than *Vorform Bern-Gergovia*, in use mainly during the middle and late reign of Augustus and early Tiberius⁶⁴. Neither of these two brooches can be dated more closely and must be tied to the horizon of brooches of western provenance which began flowing to the Central European Barbaricum as early as 1st century AD and are recorded in assemblages of evidently early Roman character^{65–72}. Contrary to earlier views, in case of *Kragenfibeln* “proper” their influx from the south and their association with the Amber Route⁷⁴, if not altogether unfeasible, is highly unlikely.

thum. A. Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

LIST OF ABBREVIATIONS OF PERIODICALS AND SERIAL PUBLICATIONS

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków	MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	PA	– „Památky archeologické” (wcześnieji: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)	PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa	PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha	PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford	Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> . tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin	Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn	PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”. Lübstorf (wcześnieji: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”. Schwerin/Rostock/Berlin)	RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum	RB	– „Rocznik Białostocki”. Białystok
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześnieji: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź	SIA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
JmV	– „Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte”, Halle/Saale	SovArch	– „Sovetskaâ Archeologia” (Советская археология), Moskva
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz	SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa	SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva	WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva	ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków	ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa		
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa		
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)		

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2005. Wydanie I. Nakład 600 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa